

בס"ד

ברכת המינים: תבנית ונוסח שאינם קבועים

מנחם גינוסר

מבוא

ברכת המינים, הברכה הי"ב של תפילת העמידה, הינה העדות הבולטת ביותר להתפתחות שנוצרה בכוונה תחילה בתפילת העמידה ובמקרה של ברכה זו - ע"י חז"ל עצמם. תיקון הברכה וצירופה לתפילת העמידה, מאות שנים לאחר סידורה, שינה את מספרן המקודש של ברכות התפילה או לחילופין השלים את מספרן (בהתאם לדעות השונות).

ברכה זו שתוקנה על רקע היווצרותן או התגבשותן של כיתות חדשות מתוך עם ישראל וביקשה להוקיע אותן מתוכו, הפכה ברבות השנים בעצמה לסלע מחלוקת בין היהדות המסורתית ובין כיתות ואומות שונות, שסברו, בצדק או שלא בצדק, שברכה זו מכוונת נגדם. בשל כך במיוחד, סבלה ברכת המינים מחילופי נוסחאות יותר מאשר כל ברכה אחרת.

ברכת המינים נחקרה רבות במהלך השנים, הן בין כתלי בית המדרש והן מחוצה להם, עד שספרים שלמים נתחברו אודותיה¹, ועדיין מרחפים סימני שאלה על היבטים שונים בתולדותיה ובמהותה של הברכה.

העיון בברכת המינים עוסק בדרך כלל בעיקר בשאלה כנגד מי נוסדה ובשאלה אודות חילופי נוסחאותיה. מחקר נוסחאות מאפיין ככלל את חקר התפילה, והנחת היסוד רואה בנוסחאות השונות את השפעת פזרות היהדות השונות ואת השפעת אופי הסידור בימים שקדמו למהפכת הדפוס. אולם מיוחדת היא ברכת המינים שסבלה ללא ספק מנחת זרועה של הצנזורה, עובדה שגרמה לשיבוש חוזר ונשנה של הברכה בהתאם לחברה הלא-יהודית שסבבה את הקהילה היהודית נושאת הנוסח.

ממאפייניה של ברכת המינים הוא ריבוי מושאיה. שלל נוסחאותיה של הברכה כוללים כינויים שונים ומרובים למתנגדי ואויבי עם ישראל מושאי הברכה, וכל נוסח כשלעצמו כולל מספר

¹ ראה למשל: r' Langer, *Cursing the Christians?: A History of the Birkat HaMinim*, New York: Oxford University Press, 2012.

בלתי מבוטל מתוך כינויים אלה. בין שלל המושאים נכללים מינים, נוצרים, מלשינים, משומדים, מוסרים, אויבים, זדים, מלכות זדון, מלכות הרשעה, עושי רשעה, והרשימה עודנה ארוכה ביותר. במאמר זה ננסה להבין מזווית אחרת את תבניתה של ברכת המינים, ואולי גם לגלות בה פנים חדשות שסייעו להבנת סימני השאלה המרובים המרחפים מעליה.

באופן טבעי, מחקר התפילה מנסה להתחקות בדרך כלל אחר הנוסח הקדום והראשוני שלה. במקרה של ברכת המינים המחקר יכול להסתייע בזיהוי מושאי הברכה הראשוניים. הידיעה כנגד מי תוקנה הברכה יכולה לכאורה להקל על ניסיון ההתחקות אחר נוסחה הנכון, אלא שקודם לכן עלינו לשאול האם לברכת המינים אכן קיים מושא מוחלט. שאלה זו היא ליבת מאמר זה.

ברכה בעלת מושאים רבים

שאלת מושאי ברכת המינים, מלבד הרצון להתחקות אחר הנוסח המזוקק, מהוה שאלה היסטורית חשובה: מי הם אותם מינים שמנסחי הברכה ראו לנכון לנסח ברכה מיוחדת כנגדם ולשלב בתפילת העמידה? נוסף לכך, שאלה זו הינה שאלת יסוד שתשובתה נחוצה והכרחית ל"עבודת התפילה" ולכוננה הנדרשת בעת אמירת הברכה במסגרת התפילה.

מסע המחקר אחר מושאי המשתנים של הברכה ארוך ביותר. ראשיתו בתלמודים, המשכו בסידורי הגאונים דרך נוסחי הגניזה הקהירית ועד לנוסחי הברכה השונים במאות האחרונות. אין ספק כי המפורסמים בין כל מושאי הינם ה'מינים', שכן כך גם מוכרת שמה של הברכה ממקורותיה הראשוניים – 'ברכת המינים'.

בתלמוד הבבלי בנוסחה הבלתי מצונזר היא נקראת כשגור בלשוננו 'ברכת המינים', ואילו בנוסחה המצונזר המוכרת יותר היא נקראת 'ברכת הצדוקים'²:

תנו רבנן, שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת הצדוקים? עמד שמואל הקטן ותקנה.

במקום אחר בבבלי נזכרים מושאי הברכה כ'זדים'³.

² מסכת ברכות כח, ב.

בתלמוד הירושלמי נזכרת שם הברכה פעם כ'מכניע זדים' ופעם כ'ברכת מינין'⁴.

נוסח הברכה אינו מופיע בשני התלמודים והניסיון להתחקות אחר מקורותיה באלף הראשון לספירה, הינו משימה קשה עד בלתי אפשרית. עלינו אפוא לפנות אל סדרי וסידורי התפילה, אשר בהם מושאי הברכה הולכים ומתרבים מסידור לסידור.

כבר בסידורו הקדום של ר' סעדיה גאון קיימים שינויים בין העתקיו השונים, והם כוללים את: למשומדים, למלשינים, מינים, נוצרים, אויבי עמך, אויבינו, משנאינו, מלכות זדון, רשעים⁵. המושאים משומדים, מינין ומלכות זדון, מופיעים בסדר התפילות להרמב"ם ובסידורו של ר' סעדיה גאון, וכך גם בנוסחים המצוטטים במקורות נוצריים⁶. בנוסחים המאוחרים של ימי הביניים כבר מופיעים ה'נוצרים' בצמידות ל'מינים'.

אין הכוונה להקיף את רשימת מושאי הברכה, רשימה שהולכת ומסתעפת ככל שמעיינים בה, עד שסיכם זאת חוקר התפילה י"מ אלבוגן⁷: 'אין לך ברכה שחלו בנוסחה חלופין מרובים כל כך כמו שחלו בברכה זו... ספק רב ביותר הוא אם יעלה בידיו אי פעם לשוב ולמצוא את הגרסא הקדמונה שלה', ואת דבריו אלו כתב בטרם נתגלו נוסחי הגניזה הקהירית. לא היתה כאן כוונה אלא לנגוע נגיעה בעלמא בנושא מושאי הברכה, כצעד אחד לקראת מטרת הבנת המאפיין של ברכת המינים.

ברכת המינים כנגד מי?

השאלה הבאה בדרך להגדרת תבנית הברכה נוגעת בזוהתם של מושאי ברכת המינים. גם את השאלה זו אין בדעתנו להקיף, אלא לנגוע בה כל כמה שיספיק לנו על מנת להסיק האם מדובר בזהויות ברורות שמסיבות שונות כונו פעם כך ופעם כך?

הדעה הנפוצה במחקר בנוגע לזהותם של המינים רואה בהם כיתות יהודיות-נוצריות. לדעה זו סימוכין בפירושו הבלתי מצונזר של רש"י לקטע התלמודי במסכת ברכות שצוטט לעיל, וכלשונו: 'ביבנה תקנוה... קרוב לתרבותו של הנוצרי שלמד להפוך דברי אלוקים חיים'.

³ מסכת מגילה יז, ב.

⁴ מסכת ברכות יז, א, ומקורו בתוספתא מסכת ברכות פרק ג.

⁵ ראה במהדורה הביקורתית של הסידור: גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב.

⁶ ראה בהרחבה: טפלר, 'לשאלת זהותה של מלכות זדון בברכת המינים', תעודה כה (תשע"ב).

⁷ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תשל"ב, עמ' 40.

הגדרה ממוקדת יותר לתקנת ברכת המינים ניתן למצוא בלשון הרמב"ם⁸ והיא: 'לפי שבימי רבן גמליאל רבו האפיקורוסין בישראל והיו מצירים לישראל ומסיתין אותן לשוב מאחרי השם וכו', והתקין ברכה אחת שתהיה בה שאלה מלפני השם לאבד האפיקורוסין'. הרמב"ם רואה אפוא את המינים כאויבים לתרבותו הרוחנית של העם היהודי ואשר מתוכו צמחו. משכך יכולים היינו ללמוד שהמינים אינם אלא אותן אפיקורסים-נוצרים שפרשו מתוך העם היהודי.

אולם נוסחים שנתגלו בגניזה הקהירית מציינים בברכה את המינים והנוצרים גם יחד, וניכר בעליל שהמדובר במושאים שונים. מי הם אפוא המינים המוזכרים לצידם של הנוצרים? על זהותם של המינים נכתב רבות⁹ ודי אם נציין לדברי הרמב"ם ב'יד החזקה' שפירט חמישה סוגים של 'מינים'¹⁰, ויש בדבריו אלו כדי לחזק את ההנחה לפירושו האטימולוגי של המונח 'מינים' כ'סוגים'.

אבחנה מעניינת מזהה י' לוגר בחלק מנוסחאות הגניזה, בין 'המלשינים' אשר להם לא תהיה תקוה 'אם לא ישובו לתורה' ובין הנוצרים והמינים, אשר הם 'מחו מספר חיים ועם צדיקים אל יכתבו'. מושא מושא וקללותיו הוא.

באשר ל'מלכות זדון' הנזכרת בטבורה של הברכה הדעה הרווחת היא, כי מדובר בישות שלטונית ולא רק בקבוצות מאמינים שפרשו מדרך היהדות. מי היא אפוא מלכות זדון העומדת במרכז ברכה-קללה זו? בדומה לזיהוי המושאים שפותחים את הברכה, גם כאן יש המזהים את האימפריה הרומית¹¹ עם אותה מלכות זדון ומנגד יש השוללים זאת מכל וכל¹². ישנם גם את אלו המייחסים ל'מלכות זדון' משמעות מטא-פיזית, כמו הדעה כי יש לכוון במלכות זדון לאבדן עמלק¹³.

ניתן להיווכח בבירור כי ברכת המינים נושאת בקרבה, בדרך כלל, יותר ממושא אחד, כאשר הציר המרכזי החוצה את כולם, החל מכיתות פורשות קדמוניות, דרך מלכות זדון שלטונית ועד ליצר הרע, הוא עובדת היותם מצירים לישראל ומסיתין אותן לשוב מאחרי השם, כלשונו

⁸ משנה תורה, הלכות תפילה ב,ה.

⁹ לשם דוגמה המזהה את המינים עם הקראים: חסידה, 'ענין ברכת המינים בספר צדה לדרך', מוריה שעג-שעד (תשרי תשעג), עמ' טו-כב.

¹⁰ הלכות תשובה ג,ז.

¹¹ P. Schäfer, 'Die sogenannte Synode von Yabne', *Judaica* 31 (1975), p. 62 (הפניה לחיבור זה מצאתי אצל טפּלר, 'לשאלת זהותה של מלכות זדון בברכת המינים', תעודה כה (תשעב).

¹² טפּלר, שם.

¹³ ר' יהונתן אייבשיץ, יערות דבש (דרוש א), ירושלים תשעב, עמ' כט.

המוזכרת של הרמב"ם. משכך ראוי לבחון האם ניתן להגדיר את אופייה ותבניתה של הברכה בשונה משאר ברכות תפילת העמידה.

תבנית ברכה: גמישה ובעלת משמעויות משתנות

כבר הזכרנו בפתיחת המאמר את השפעתם של גופי צנזורה במהלך הדורות על נוסח ברכת המינים. המדובר בעובדה היסטורית שיש לה מקור במקורות יהודים ונוצרים כאחד¹⁴. אין ספק כי עובדה זו פגעה בנוסח הברכה כפי שניסחוה חכמים, ומשכך קיימת חשיבות לנסות ולהתחקות אחר נוסחים קדמוניים של הברכה ולנסות לשחזרם.

יחד עם זאת אי אפשר לתלות כל ההתפתחות שבברכת המינים בידה הארוכה של הצנזורה, כמו גם לא בשיבושים האופייניים לנוסח כלל התפילות. עובדת ריבוי המושאים שהזכרנו לעיל מעידה די בבירור כי זו תבניתה של ברכת המינים – היותר ברכה רבת מושאים, היכולים להשתנות בהתאם לתמורות התקופה. מונחי הברכה יכולים לאבד משמעויות קודמות ולקבל משמעות חדשה בהתאם לאופיו המזדמן של אויב היהדות התורן. ולא רק מונחים קיימים יכולים לקבל משמעות חדשה, אלא התמורות המשתנות יכולות להטמיע בברכה מונחים ומושאים חדשים שלא היו קיימים בה קודם לכן ואף לשנות את משמעותן של מונחים קיימים¹⁵.

איפיון הברכה ככזו יכול אולי להסביר את המעשה התלמודי¹⁶: לשנה אחרת, לאחר ששמואל הקטן תיקן את ברכת המינים, עבר שמואל לפני התיבה וכשהגיע לברכה זו, שכחה. במשך שעתיים ושלוש ניסה שמואל להיזכר בנוסחה ולא עלתה בידו. מתוך דיון התלמוד שם נראה במבט ראשון כי אכן היה קיים נוסח מובהק ומן הדין היה צריך לסלקו מן התיבה על שלא נזכר בברכה בחשש שמא מין הוא, ורק מסיבה מיוחדת לא סילקהו. מצד שני עולה התמיהה, כיצד זה לא עלה בידו של שמואל להיזכר בנוסח ברכה שהוא עצמו תיקנה לפני כשנה¹⁷. לדרכינו יתכן לומר שאכן לא היה בכוונתו של שמואל לקבוע נוסח קבוע לנצח נצחים,

¹⁴ ראה למשל: הילמן, 'נוסח ברכת המינים', צפונות, טבת תשמט.

¹⁵ מאפיין דומה ניתן לזהות בהגדרת 'תפילה' ככללה: התפילה שהיתה מתחילתה 'עבודה שבלב' כמצווה מן התורה או מדרבנן, התרחבה בהגדרתה עם חורבן בית המקדש והיתה לפולחן במקום מצוות הקרבנות שאבדו. ע"י מסכת ברכות כו, ב, 'תפילות כנגד תמידין תיקנום'.

¹⁶ מסכת ברכות, שם.

¹⁷ עסקו בשאלה זו רבינו חננאל והרשב"א וכן בחידושי ר' מרדכי בנט, כולם שם בתלמוד.

ואפשר ששמואל עצמו אף הוא לקח בחשבון כי אפשר שהנוסח ישתנה במקרה של הסתלקות המינים ולידתם של אויבים אחרים.

בהמשך להצעה זו ניתן לדון, האם מייסודה כיוונה הברכה למין מובהק של 'מינים', ורק ברבות השנים הפכה תבנית הברכה כמארכת משמעויות שונות, או שמא באופייה זה נוסדה הברכה מתחילתה. מלשון הבבלי שצוטט לעיל ומפניית רבן גמליאל 'כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת הצדוקים?' נראה לכאורה שהיתה זו ברכה חדשה בעלת מושא מסויים וברור ביותר, נגדו חוברה ברכת המינים. מאידך גיסא, מלשון התוספתא¹⁸ 'כולל של מינים בשל פרושין' מסיק ר"ש ליברמן¹⁹ 'שברכה זו היתה מתחילתה קללה לפרושין (על משקל מסור), לבני אדם שהיו רגילים לפרוש מן הציבור וכו', וברכת הפרושין היתה קיימת הרבה זמן לפני שמואל הקטן, אלא שהוא תיקן את הברכה להזכיר את המינים במיוחד²⁰. בין כך ובין כך, לברכת המינים שרשים קדומים²¹, וקביעתה בברכה כשלעצמה, בהתאם להתפתחויות חברתיות חדשות, מהוה בסיס איתן ליסוד הצעתנו.

פתרון אפשרי להיבטי מחקר שונים בברכת המינים

הצעה זו לאופייה של ברכת המינים עשויה לשפוך אור חדש על היבטים שונים בברכת המינים ולהציע פתרון אחר לתהיות הקשורות אליה.

ראש וראשונה כדאי לבחון אותה בהקשר לשינויי נוסחאות שיוחסו לאימת הצנזורה²² ובהקשר להתנצלויות הרבות שהיו לאורך השנים אל מול הצנזורה, כאשר פעם אחר פעם הוצגה התנצלות כי אין כוונת ברכת המינים לכת פלונית אלא לכת אחרת ולא למלכות זדון זו אלא למלכות אחרת. הנטייה האינסטינקטיבית רואה בהתנצלויות אלו כהתנצלויות מן השפה ולחוץ, התנצלויות הבאות באין ברירה מפחד הצנזורה. אולם אפשר בהחלט שלפחות חלק מהתנצלויות אלו נאמרו בכנות, וכדאי שהרעיון יבחן מול כל התנצלות. כך למשל התנצלותו של ר' ישמעאל חנינא בלמונטינו, אחד מרבני איטליה במאה ה-16, שטען בויכוח עם המומר

¹⁸ מסכת ברכות ג, כה.

¹⁹ ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו ארק תשט"ו, עמ' 53.

²⁰ אודות החולקים על דעת ליברמן, ראה למשל: פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ נט (תשנ), עמ' 435.

²¹ כך בפירושו של מהרש"א לתלמוד במסכת ברכות, שברכה כנגד המינים היתה כלולה קודם לכן בברכת השיבה שופטינו ובהמשך נקבעה כברכה בפני עצמה.

²² כמו למשל בהרחבה אצל ז' בער בסידורו 'עבודת ישראל', ועוד רבים.

אליסנדרו מבולוניה כי הכוונה שאנו אומרים ומלכות זדון הכוונה לממשלת היצר הרע²³.
ההצעה האפשרית כי ר"ח בלמונטינו דיבר אמת, ראויה שתיבחן בכובד ראש.

תהייה נוספת המוכרת בהקשר מחקרה של ברכת המינים, עוסקת באיזכור ה'נוצרים' בשם המפורש בחלק מנוסחאות ימי הביניים והאם הם היו מוזכרים בנוסחת המקור. על פי איפיון הברכה שהצענו, יתכן שאיזכורם המפורש אכן לא היה רלוונטי מתחילה והוא בא רק בהמשך, לאחר היפרדותם המוחלטת מהיהדות והגדרתם הברורה כנוצרים.

הצעה זו מסתכנת יפה עם ביאורו של בעל ספר 'חרדים' לדברי הירושלמי²⁴ 'כולל של מינים ושל רשעים במכניע זדים', ובעוד שבתוס' ר"ד ביאר שלדעת הירושלמי, לאחר הוספת ברכת המינים אוחדו ברכת 'ולירושלים' עם ברכת 'צמח דוד', לדעתו של ה'חרדים' בירושלמי, מלפנים היו קיימות 17 ברכות בלבד וברכת המינים היא זו שהשלימה את המספר המקודש של י"ח ברכות. על פי ביאור זה, מקומה של ברכת המינים יציב וקבוע בין שאר ברכות תפילת העמידה, ואינו תלוי בקיומו של מושא כזה או אחר. נצחיותה של ברכת המינים כנצחיותה של שאר הברכות, אם לא במושא פלוני אזי במושא פלמוני.

הצעה זו יכולה גם ליטול חלק בשאלת קדמוניות הברכות של תפילת העמידה. הדעה הרווחת אמנם מייחסת את 'הסדרת' ברכות תפילת העמידה לשמעון הפקולי, או לפחות לאותה תקופה. אולם קיימים גם דעות המפרשות את אותה 'הסדרה' כקביעת נוסח סופי לברכות בנוסחים שונים שהיו קיימים קודם לכן, ואפשר שבכללן גם ברכת 'מכניע זדים'²⁵. דברים מעין אלו נזכרו לעיל בשמו של ר"ש ליברמן. על פי הצעתנו יתכן שגם תיקונה של ברכת המינים על ידי שמואל הקטן היתה, מלבד הוספתה לתפילת העמידה, גם קביעת משמעות חדשה למשמעות אחרת שהייתה קיימת בנוסח קודם ובלתי קבוע של ברכת המינים.

בסקרו את השינויים בנוסח ברכת המינים, מצוין י"מ אלבוגן כי 'השינוי הסביר ביותר הוא מחיקת כל הברכה כולה, כפי שנעשתה בסידור התפילה הברליני'. ביקורת קשה לדברי אלבוגן מציג הרב ד"ר א' קרלברך²⁶ בצינונו, כי 20 שנה לאחר כתיבת הדברים קמה 'מלכות זדון' של היטלר והפילה את הגורל המר על אלבוגן כשהפכה אותו לפליט יהודי. מסופקני אם קרלברך הבין נכונה את אלבוגן²⁷. בכל מקרה, אין ספק כי איפיון ברכת המינים כבעלת

²³ אייזנשטיין, אוצר ויכוחים, ניו יורק תרפ"ב.

²⁴ מסכת ברכות יז, א.

²⁵ כהן, שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות, תרביץ נב, תשמ"ג.

²⁶ קרלברך, 'ברכת המינים', שנה בשנה (תשמ"א).

²⁷ כי אפשר שאלבוגן התכוון לשינוי המשמעותי יותר ולא למוצדק ביותר.

משמעויות משתנות, שולל את רעיון השמטת כל הברכה כולה, שהרי בלתי סביר שפסו אויביו של העם היהודי, ולו במשמעותם המטא-פיזי, עד היום בוא יבוא מלך המשיח.

סיכום

מושאייה של ברכת המינים על שלל סוגיהם וצורותיהם הינם ממאפייניה הבולטים של הברכה, והם כוללים כינויים שונים ומרובים למתנגדי ואויבי עם ישראל מושאי הברכה.

מחקר התפילה מנסה להתחקות בדרך כלל אחר הנוסח הקדום והראשוני. במקרה של ברכת המינים הוא יכול בודאי את הניסיון לזהות את מושאי הראשוניים. העובדה כי ברכה זו סבלה במיוחד מיד הצנזורה מקשה בהחלט על ביצוע מחקר זה.

ניסינו להגדיר את תבניתה של ברכת המינים כברכה רבת מושאים, היכולים להשתנות בהתאם לתמורות התקופה. מונחי הברכה יכולים להתעצב בהתאם לאויב התורן. מצד שני, התמורות המשתנות יכולות להטמיע בברכה מונחים ומושאים חדשים או לשנות את משמעותן.

קשה לקבוע כי תבנית הברכה היתה כזו מימי ראשיתה, אולם היא בהחלט נראית בתבנית זו לאורך השנים. גם אם לא היתה כזו מתחילתה, אפשר שכך הפכה להיות ברבות השנים.

הצעתנו יכולה לפתור שאלות שונות המתעוררות בדרך כלל תוך כדי מחקרה של ברכת המינים. מונחי הברכה יכולו לסבול יותר ממשמעות אחת, ופרשנויות תפילה שונות שוב לא יסתרו בהכרח זו את זו. השאלה שנשאלת תדיר בבית המדרש "על מה עלי לכוון בברכת המינים?" הופכת להיות רלוונטית בכל עת ובכל שעה, ואפשר שתשובתה תשתנה בהתאם לתמורות אותו הדור ולא תיקבע סופית לעולם.

ביבליוגרפיה:

מקורות ראשוניים וספרות תורנית

- ר' יהונתן אייבשיץ, יערות דבש, ירושלים תשעב
- ר' אלעזר אזקרי, בפירוש 'חרדים' לתלמוד הירושלמי, עוז והדר, ירושלים תשעז
- ר' סעדיה גאון, סידור רב סעדיה גאון, ראובן מס, ירושלים תשכג

- ר' אלעזר מגרמייזא, פירושי סידור התפילה לרוקח, מהד' הרשלה, ירושלים תשנב
- ר' ישעיה די טראני, תוספות רי"ד, בתלמוד בבלי, טלמן, ירושלים תשנב
- סידור ר' שבתי סופר מפרמישלא, אוצרנו, טורונטו תשסב
- ר' יעקב עמדין, לוח ארש, אוצרנו, טורונטו תשסא

ספרות מחקר

- אייזנשטיין, יצחק דוד, אוצר ויכוחים, ניו יורק תרפב
- אלבוגן, יצחק משה, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תשלב
- בער, זליגמן, סידור עבודת ישראל, רדלהיים תרכ
- גולדשמידט, דניאל, סדר רב עמרם גאון (מהדורה ביקורתית), ירושלים תשלב
- הילמן, ר' דוד צבי, 'נוסח ברכת המינים', צפונות, טבת תשמט
- חסידה ר' שלום, 'ענין ברכת המינים בספר צדה לדרך', מוריה שעג-שעד
- טפלה, יעקב, לשאלת זהותה של מלכות זדון בברכת המינים, תעודה כה, אונ' ת"א,

תשעב

- כהן, נעמי, שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות, תרביץ נב, תשמג
- לוגר, יחזקאל, תפילת העמידה לחול ע"פ הגניזה הקהירית, ירושלים תשסא
- ליברמן, שאול תוספתא כפשוטה, ניו ארק תשטו
- פליישר, עזרא, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ נט, תשן
- קרלברך, ר' אלכסנדר, 'ברכת המינים', שנה בשנה תשמא
- r' Langer, Cursing the Christians?: A History of the Birkat HaMinim, New York: Oxford University Press, 2012
- P. Schäfer, 'Die sogenannte Synode von Yabne', Judaica 31 (1975), p. 62